

Prateći tok pokreta u etapama, pisac i u narednom poglavlju: Pojačavanje klase borbe u Sremu (jesen — zima 1848; 228—272) donosi brojne podatke o klasnoj borbi seljaka za zemlju, šumu i pašu, otporu protiv plaćanja poreza i nizu anarhičnih oblika te borbe (razbojništvo i dezerterstvo).

Na kraju, G. zaključuje da je narodni pokret u Sremu 1848—49. imao mnoge odlike buržoasko-demokratske revolucije koja »nije dovedena do kraja zbog nedovoljne snage i versko-nacionalne pocepanosti građanske klase, jakog uticaja crkvenih krugova na čelu sa Rajačićem u drugoj fazi pokreta i vrlo jakog uticaja sa strane, u prvom redu hrvatskih konzervativaca na čelu s banom Jelačićem, neprijateljskog stava katoličkog stanovništva čije je političko držanje protivrećilo njegovim sopstvenim ekonomsko-socijalnim interesima, a sve je to omogućavalo reakcionarnoj vojno-birokratskoj kasti i elementima vezanim za feudalnu klasu i stare oblike vlasti da ometaju razvoj revolucije, pa zatim da je uguše«(358).

Bez preterivanja se može reći da je pisac uspeo da objasni čitav splet zamršenih zbivanja od revolucije preko anarhije do kontrarevolucije. On je u punom smislu reći mase izveo na scenu i u njima našao prave nosioce pokreta, ne tražeći ih u ličnostima Rajačića i Stratimirovića, što je bio slučaj kod starijih istoričara.

Ali, mora se konstatovati da postoji neujednačenost u datom prostoru, ulozima, značaju i oceni seljaštva u revoluciji, s jedne, i građanstva, s druge strane. Naime, pitanju sela i agrarnoj revoluciji pisac je poklonio znatno veću pažnju no što je učinio sa gradom i građanstvom. Ne poričemo da je srpsko seljaštvo u Sremu svojom borbenošću, nasuprot kompromisnom stavu građanstva, davalo ton čitavoj revoluciji i da stoga zaslužuje više pažnje. Isto tako smo svesni da je pisac raspolagao neuporedivo bogatijom građom za seljaštvo nego za građanstvo. Naslovom studije on se obavezao da problem obradi u celini. Neujednačenost građe nije mu to dozvolila. Činjenica je da seljaštvo u knjizi ima dominantnu ulogu i da zahvata pretežni deo studije. Stoga smo mišljenja da bi delu više odgovarao naslov: Agrarna revolucija u Sremu, nego Srem u revoluciji.

Na završetku možemo zaključiti da je ovo prva iscrpna monografija o jednoj našoj pokrajini u revoluciji 1848—49, a mogli bismo poželeti da Gavrilović proširi svoje izučavanje i na Bačku i Banat. Kao i svi dosadašnji njegovi radovi i ovo delo ima sve odlike dobrog analitičkog rada, koji bogatstvom dosad nepoznate arhivske građe, novim objektivnim zaključcima i ispravkama netačnih tvrdjenja, u velikoj meri obogaćuje jugoslavensku historiografiju.

Vasilije Krestić

IVAN ERCEG, KMETSKO-FEUDALNI ODNOSI NA KOMORSKIM IMANJIMA U VINODOLU I GORSKOM KOTARU NEPOSREDNO PRIJE MARIJOTEREZIJANSKE REGULACIJE. Zbornik Hist. instituta JAZU u Zagrebu 4, 1961, 289—348.

Na području prekokupske Hrvatske velik je dio zemljišnog posjeda bio podvrgnut dugotrajnom izravnom ekonomsko-političkom utjecaju države. To su imanja nekadašnje zrinsko-frankopanske vladavine, na kojima se uglavnom temeljila njihova privredna i društveno-politička uloga u »ostacima ostataka« Hrvatske. U stvari, naslijedivši ženidbenim vezama brojna dobra razgranate obitelji Frankopana, Zrinski su do svoje propasti u uroti 1670. uspjeli zagospodariti gotovo čitavim krajem od Kupe do mora. U toku XVIII st. izdvojeno je nekoliko vlastelinstava iz sklopa zaplijenjenih zemljoposjeda i prešlo u ruke privatnika, kao na pr. Ozalj,

Brod i Grobnik (1727. grof Perlas, kasnije grof Bačan); nastaju i nova naselja — razmještajem krajiškog stanovništva ili dovođenjem doseljenika iz nasljednih zemalja (tzv. Trgovačka gosposštija, kasnije komorsko dobro Vrbovsko). Najčvršće je državna vlast zadržala u svojim rukama primorska imanja i, usprkos mnogim reorganizacijama upravno-ekonomskog sistema, taj dio Hrv. Primorja ostaje komorskim posjedom sve do kraja XVIII st., pa i dalje.

Razvitak primorsko-goranskih komorskih dobara poznat je iz dosadašnje historiografije tek u najopćenitijim crtama. Tom problemu obratio je naročitu pažnju dr Ivan Erceg (v. prikaz njegovih radova u HZ XV, 1962) a njegov je novi prilog značajan doprinos zbog obilja dragocjenih podataka o stanju u Vinodolu i Gorskom kotaru uoči velike promjene do koje dolazi reinkorporacijom 1776.

Autor je svoj rad podijelio u dva dijela; u prvom razmatra položaj stanovništva u Hrv. Primorju, pod naslovom »Neki materijalni izvori života stanovništva i njegove obaveze u kaštelanatima« (291—321), a u drugom prikazuje prilike u goranskom kraju, pod naslovom »Trgovačka gosposštija (materijalna osnovica i pravno stanje)« (321—342). Pristupajući obradi građe za šest primorskih kaštelanata, E. najprije daje podatke o broju stanovnika i raspodjeli po spolu i uzrastu, zatim o »agrarnoj i neagrarnoj radinosti u materijalnoj osnovi pučanstva« (294—296, s veoma vrijednom Tab. III), stočnom fondu; najveću pažnju obraća odnosu podložnika prema komorskoj upravi, izraženom u podavanjima (obavezama) kmetova — o čemu raspravlja iscrpno i detaljno, nastojeći na tom temelju utvrditi bitne crte u životu stanovništva: »Suština se tih odnosa nalazi i odražava u činidbama i podavanjima što ih kmetovi čine i daju komori kao svome zemaljskom gospodinu-feudalcu. To je područje prava, jer je količina i kakvoća činidbi, podavanja i sl. oblikovana i kondenzirana u pravnim normama. U njima se nalaze čvorne tačke oko kojih se stječu interesi feudalaca i kmetova, tu se vodi klasna borba i mjere se snage oko participacije gotovih proizvoda« (299). — Slično postupa E. i kod obrade građe za Trgovačku gosposhtiju, u nešto izmijenjenom redosljedu (pogl.: Zemljište kao izvor materijalnog života i kao osnova prava i dužnosti. Podavanja. Stanovništvo. Stočarstvo. Neagrarna djelatnost. O stepenu zavisnosti kmetova).

Prelazeći na detaljniju ocjenu rezultata Ercegovih istraživanja potrebno je odmah reći da je autor odabrao donekle neprikladni polazni položaj i kut gledanja pod kojim osvjetljava socijalno-ekonomske odnose na primorsko-goranskim komorskim imanjima. Težište njegova rada je na analizi agrarne privrede, što dolazi do izražaja već u samom naslovu; o tome on izričito govori u uvodnom izlaganju. On konstatira težnje bečkog Dvora, naročito od sredine XVIII st., za reformnim zahvatima u području poljoprivredne ekonomike i društvenih odnosa, pa pravilno ističe poteškoće u provođenju tih reformi na privatnim zemljoposjedima u rukama plemstva: »Svakako su inokosna vlastelinstva, ma koliko su na njima postojale potrebe za državnom intervencijom, pružala neznatne mogućnosti i izgleda za njen uspjeh. Feudalac nije trpio ničijeg, pa ni monarhova miješanja u odnose kojima su kmetovi bili vezani uz njega« (280). Zato je komorski zemljišni posjed, neposredno podređen državnim organima, igrao značajnu ulogu u agrarnoj reformnoj politici.

Međutim, kad u tom smislu podvrgava svojoj analizi komorska imanja u Vinodolu i Gorskom kotaru, autor ispušta iz vida činjenicu da ova dobra nisu preuzeta u državnu upravu (odn. razvila se u državne gosposhtije) zbog njihove agrarne ekonomike, nego zbog svoga istaknutog položaja s obzirom na razvoj *trgovačkog prometa* iz unutrašnjosti prema obalama sjev. Jadrana. Neprikladan opći okvir, u sklopu kojeg E. promatra primorsko-goransko stanovništvo, odražava se u nemogućnosti utvrđivanja određene ekonomske politike komorskih organa u pogledu vanredno šarolike slike imovinskih odnosa podložnika i njihovih obaveza prema zemaljskom gospodarstvu na tim posjedima; sam autor zaključuje u tom smislu da se »od komor-

skih posjeda u Vinodolu nije...čekivala neka bogatija proizvodnja, a ni visoka renta, iako se s ovom posljednjom računalo, već se nastojalo pokazati kako se zemlja može obrađivati i bez prinudne robote i kako bez nje mogu biti uzajamni odnosi između kmeta i feudalca bolji i snošljiviji» (319), pa na kraju zaključuje da su »korekcijama« u pogledu oblika feudalne rente dati »jaki impulsi (podvukao I. E.) za progresivnu metamorfozu kmetско-feudalnih odnosa u Vinodolu i Goskom kotaru« (345).

Ako se može govoriti o utjecaju ekonomske politike države na razvoj privrede stanovništva primorsko-goranskih komorskih dobara — onda se radi u prvom redu o zahvatima na području unapređenja trgovinskog prometa. To u određenoj mjeri priznaje i autor, u zaključku dijela o primorskom kraju: »U to doba nadležni organi sve više kalkuliraju s našim prekosavskim teritorijem, našom obalom i morem u Hrvatskom primorju u svojoj gospodarskoj, napose u trgovačkoj računici. Iako su, istina, svoje kalkulacije i planove zasnivali više na ambicijama i željama, negoli na realnim mogućnostima, ipak je sve to unosilo izvjesne novine u život, neka su se pitanja aktuelizirala, a druga rješavala. Nastojalo se u sklopu toga ublažiti položaj kmetova, uputiti ih i stimulirati na neagrarnu djelatnost, pomorstvo, trgovinu, prijevoz i sl.« (320). Ili u pogledu Trgovačke gospoštije: »Radi promicanja trgovine između mora i hrv.-ug. unutrašnjosti (zbog čega je uglavnom stvorena i sama Trgovačka gospoštija) stvarani su na Karolini takvi uvjeti rada i života koji su blagotvorno djelovali i u životu kmetova« (341). Tek uklapanjem opsežnih podataka, koje je E. prikupio, u pravilan sklop trgovačko-prevozničke problematike mogu rezultati njegovih arhivskih istraživanja potpuno pokazati svoju vrijednost i time biti pravilno ocijenjeni. Tome su posvećena razmatranja što slijede.

Stanovništvo u šest komorskih kaštelanata (Bakar, Vinodol, Bribir, Hreljin, Fužine, Trsat) prikazuje Tab. I na ovaj način: grad Bakar je najveći kaštelanat s preko tisuću obitelji i 5597 stanovnika a uz njega kaštelanat Vinodol s približno istim brojem obitelji i 5116 stan.; ta dva kaštelanata obuhvaćaju gotovo čitave dvije trećine stanovništva komorskog Primorja. Za njima dolaze dva srednja kaštelanata: Bribir (oko 700 obit., 2750 stan.) i Hreljin (oko 500 obit., 2314 stan.). Uz Trsat, sa stotinu obitelji i 636 stanovnika, dolazi još kaštelanat Fužine (preko 200 obit. i 948 stan.) — smješten na graničnom području prema Trgovačkoj gospoštiji, kojem je Erceg već prije posvetio zaseban rad (Zbornik HI 2, Zagreb 1959).

Kao podlogu za prikaz strukture privredne aktivnosti na Primorju treba uzeti domaćinstva tj. broj obitelji, kojih ima 3260 s kućom i 505 bez kuće, dakle zajedno 3765. U zvanju c. k. oficijala popisano je 27 osoba a gospoštinskih služitelja 36 — ukupno 63 (od toga u Bakru 35 i u Fužinama 16); svećenika je u svemu bilo 99, pri čemu se ističe Vinodol u kojem su dva samostana i 42 svećenika; za 10 osoba navodi se da žive od vlastitih sredstava.

Aktivno privredno stanovništvo može se prema zanimanju starješina domaćinstava rasporediti u ove kategorije (Tab. I i III): trgovci, zemljoradnici (tj. kojima je to glavni izvor prihoda), obrtnici, osobe zaposlene u pomorstvu, manufakturni radnici, nadničari i služinčad. Trgovaca je bilo 79, od toga u samom Bakru 60; s obzirom na tu kategoriju E. ističe: »Obavljala se dakako trgovina (kretanje robe i novca) mimo spomenutih trgovaca i njihovih dućana. U to vrijeme još nisu bile jako odijeljene funkcije proizvodnje i prodaje, one su se često stjecale u istoj osobi. Kmetovi su obično bez posrednika prodavali svoje proizvode i nabavljali robu za svoju kuću. Mnogi su od njih povremeno vodili posredničku trgovinu solju, ribom, mirodijama, žitom, stokom, medom i dr. između gradova i luka Hrvatskog primorja i trgovišta hrv.-ug. zaleđa« (294). — Isključivo zemljoradnjom bavi se svega 161 osoba. Služinčadi je bilo 113 muških i 115 ženskih, od čega najveći dio u Vinodolu (70 muških i 38 ženskih).

Za privredni život primorskog kraja napose je važna raspodjela snaga u kategoriji obrtnika, manufakturnih radnika, nadničara i osoba zaposlenih u pomorstvu. Potonji dolaze pretežno kao ribari i mornari: od 314 ribara bilo ih je Vinodolu 142, Bakru 68, Bribiru 59, Hreljinu 45 — dakle na čitavom području; od 243 mornara popisano ih je 189 u Bakru i 48 u Hreljinu, a svega šest u Vinodolu. Brodograditelj je bilo samo 20 u Bakru, a dva u Hreljinu. Erceg navodi: »Riba se lovila koliko za vlastitu ishranu toliko i za tržište, jer ako se posoli, ona stiže na daleka unutrašnja tržišta... Mornari su plovili na svojim vlastitim, ali ponajviše na tuđim brodovima. Oni su vezali svoju egzistenciju za tu granu pomorske privrede« (295).

Jedina veća manufaktura bila je radionica platna za jedra u Bakru koja je zapošljavala muški (bojadisari, končari, tkачi) i ženski personal (isto, češljalice vune); u samo Bakru rade 44 radnika i 63 radnice, ali je manufaktura iskorištavala i rad većeg broja prelja — pretežno iz Vinodola (ukupno 382 prelje, od toga 286 iz Vinodola, 68 iz Bribira, 28 iz Bakra). Preradom i trgovinom duhana bavilo se u svemu 15 osoba, od čega su dvije popisane kao manufakturne radnice.

Obrtnička skupina okuplja čitav niz struka različitog karaktera. U Bakru se nalazi ponajprije određeni krug uslužnih zanatlija, koji služe potrebama gradskog stanovništva (krojači, obučari, krznari, mesari) a zatim još brojnije zanatlije, čija je djelatnost vezana više ili manje uz građevinsku djelatnost (zidari, tesari, kovači, klesari i sl.). Većina ovih obrtnika smještena je u Bakru: 24 krojača, 11 obučara; 108 zidara, 124 tesara, 10 kovača, 12 klesara — jedino u Vinodolu ima također znatan broj zidara (102). U svemu navedene dvije grupe obrtnika, s još nekim drugima (bačvari, stolari itd.), obuhvaćaju oko šest stotina osoba. Napose treba istaći grupu ugljenara i drvosječa, najvećim dijelom zaposlenih u Fužinama (86 od svega 101).

Prema tome, uz 400—500 obitelji koje osiguravaju svoju egzistenciju iz rada u manje brojnim različitim skupinama, kao što su upravno činovništvo, trgovci, zemljoradnici, manufakturni radnici i služinčad, dvije veće skupine čine zaposleni u pomorskoj privredi (oko 600 obitelji, širom Primorja) i u gradskoj obrtničkoj, ponajviše uslužno-građevnoj privredi (oko 700 obitelji, velikim dijelom u samom Bakru). Približno jednak broj, kao zajedno te dvije jasno ocrtane skupine, okuplja i neizdiferencirana kategorija osoba bez stalnog zanimanja — nadničari.

U Tab. III zasebna rubrika, koja sadržava podatke za kategoriju označenu nazivom nadničara (»Tag-Löhner«) zahtijeva detaljnije objašnjenje. Ne posvetivši dovoljnu pažnju razmatranju pravog značenja ove popisne kategorije, koja obuhvaća preko sedam tisuća osoba(!), E. je pretpostavio da se u cjelini radi o *stvarnim nadničarima*; tako on, na pr., kaže: »... bavi se stalno ili povremeno 9766 (ili 55%) stanovnika različitim zanatima i drugim neagrarnim djelatnostima; od toga otpada na obrt i slične radinosti 2483 (14%), a na nadničare (»Tag-Löhner«) 7283 (41%)...« (295), ili dalje: »Sigurno je, da se nadničari, čiji je broj prelazio potrebe kraja, nisu mogli izdržavati samo od nadnice... Kod većeg broja bila je vjerojatno još uvijek zemlja i stoka glavni izvor njihovoj egzistenciji, a nadnica samo kao dopunski prihod, a samo za manji broj bilo je obrnuto« (296).

Vjerojatnije je da je u popisu pod nazivom nadničara obuhvaćeno sve odraslo stanovništvo, oba spola, *bez stalnog zanimanja* — tj. velikim dijelom i žene-kućanice. Na to upućuju podaci o stanovništvu koje E. donosi. Prema Tab. I bilo je na području šest primorskih komorskih kaštelanata 1770. u svemu 17361 osoba (8779 muških i 8582 ženskih), od čega 3308 dječaka i 3069 djevojčica odn. ukupno 6377 djece od 1—12 godina, a 747 muških i 1015 ženskih odn. ukupno 1762 osobe starije od 57 godina; dječaci, djevojčice i starica sačinjavaju uglavnom grupu od »7434 (ili 43%) neaktivnih stanovnika, sasma ili djelomično uzdržavanih«, za koju daje detaljnije podatke tabela na s. 293. Iz navedenoga proizlazi da je u broju od 9766 osoba što ih obuhvaća Tab. III (»Distribucija stanovništva po zanimanjima u van-

agrarnoj radinosti») svakako uključeno preko četiri tisuća žena i djevojaka (od 13—56 god.). Budući da se na manufakturnom i služinskom radu nalaze specifičniji navedene 562 žene (od toga 115 služinčadi i 382 prelje), nesumnjivo je da preko polovine kategorije »nadničara« sačinjavaju žene.

Daljnji znatan dio iste kategorije otpada na maloljetne ili nemoćne muške članove obitelji. Kako pokazuju podaci što ih E. donosi, *prosječna* primorska obitelj sastojala se tada od bračnog para s dječakom i djevojčicom, kojima se dijelom pridružuje još jedna odrasla osoba (stariji sin, neoženjeni brat, jedan roditelj i sl.). Erceg konstatira da su »još uvijek obitelji malene s obzirom na to da na svaku otpada 4,6 članova...« (293). Ako se od cca 5500 muškaraca, starijih od 12 god., izuzme preko 2300 njih za koje su dati specificirani podaci o zanimanjima, može se zaključiti da je ostalih nešto više od tri tisuće ubrojeno među »nadničare«; od njih je 750 staraca i barem pet stotina maloljetnika. Pravih nadničara (očeva i odraslih članova obitelji) moglo je biti 1800—2000 ili ispod 30% od ukupnog broja osoba obuhvaćenih u toj popisnoj rubrici.

Na temelju raspoloživih podataka nije moguće tačno utvrditi koliko je bilo stvarnih nadničara, tj. koji takvu funkciju vrše u privrednom životu Primorja. No, budući da za preko 2300 odraslih muškaraca imamo naznaku određenog zanimanja, čini se da je oko 1300—1400 domaćinstava svoju egzistenciju osiguravalo (ev. uz izvjesnu dopunu s agrarnog posjeda) nadničarskim radom očeva obitelji — a to je bitan podatak za upoznavanje strukture ekonomske djelatnosti stanovništva.

Ostaje još jedna grupa, na koju treba da se napose osvrnemo. U Tab. III, druga rubrika sadržava podatke za kategoriju osoba koje E. označava *pilarima* (»Sammer«) i pri tom upućuje čitaoca na str. 242, bilj. 38 svoga rada »o ekonomskom i pravnom položaju kmetova fužinskog kaštelanata u drugoj polovici 18. stoljeća« (Zbornik HI 2, Zagreb 1959). U toj bilješci E. kaže: »Riječ ‚Sammer‘ nismo našli u dostupnim njemačkim rječnicima, pa smo je preveli prema sadržaju dokumenta i drugim okolnostima sa ‚pilar‘.«

Čini se, međutim, da se ne radi o pilarima nego o osobama koje se bave *prijevozom s pomoću tovarnih konja* (»Saumpferd« — ponegdje u izvorima dolazi u iskrivljenom obliku »Sammperd«). Na to upućuju podaci prema kojima spomenuta rubrika obuhvaća ukupno 471 osobu, od čega u Bakru 172, Vinodolu 169, Bribiru 83, Fužinama 36; djelovanje brojnih pilara u tom kraju ne bi se moglo prihvatiti kao realna pretpostavka (u Fužinama se nalazi, napose označeno, 86 ugljenara i drvosječa!), dok je, naprotiv, poznata aktivnost Primoraca u prevoznicičkoj službi. Kao potvrda za to, a uz to i za tadašnju terminologiju, neka posluže riječi iz zapisnika zajedničke sjednice Dv. Trgovačkog i Dv. Ratnog Vijeća u Beču 26. VIII 1766 (Komorski arhiv u Beču, Commerz-Litorale Abt. 161/D) u vezi s mišljenjem nadzornika vojno-komercijalnih građevina u Hrvatskoj inž. Römmera da se za osiguranje prevoznicičke službe ne može računati na krajiško i doseljeno stanovništvo uz Karolinsku cestu nego treba »die Primorzen und andere Saumer, so starcke Pferde halten, zu dem Fuhr-Weesen mandative anzuhalten und die Weeg-Maüte auf die Saum-Pferde wo nicht zu vermehren doch ein Saum-Pferd mit einem bespannten Wagen in der Abgabe gleich zu halten...« (tj. da bi se potakao prijelaz na efikasniju prevoznicičku službu zaprežnim kolima umjesto tovarnim konjima).

Ova jaka grupa, koja prehranjuje oko 13% obitelji na području komorskog posjeda u Primorju, u najužoj je vezi s trgovačko-prometnim razvojem zaleđa i ovisi o napretku nastojanja za uspostavu što boljih i sigurnijih putova između unutrašnjosti i primorskih luka. Pregled stanja stočnog fonda u kaštelanatima 1770 (Tab. IV) pokazuje, da su stanovništvu stajala na raspolaganju 1002 konja, 712 mulara, 351 magarac (uz 1580 volova, 886 krava muzara i veći broj sitne stoke); prema stanju dvadeset godina prije, broj se konja povećao za 50% a mulara i magaraca za 100% (315). U tom pogledu autor ističe: »U svim je kaštelanatima interes kmetova bio po-

svećen radnoj stoci, pomoću koje su prenosili i prevozili kako svoje vlastite proizvode tako i tuđu robu. Priliku za prijevoz i prijenos robe pružali su komorski razni pot-hvati, zatim promet koji se odvijao na Karolini između gradova i luka Hrvatskog primorja i trgovišta hrv.-ug. kontinenta, a za to je bilo vazda potrebno stočne zaprege. Kmetovi su sigurno izbijali dosta novaca iz stoke kao komercijalnog objekta, ali je isto tako pouzdano da su oni pomoću stoke kao radne snage dolazili do novca, i upravo to bijahu dva puta, dvije strane kroz koje su oni rano počeli otvarati svoje gospodarstvo robno-novčanim odnosima« (297—298).

Prema svemu iznesenom, vidi se da je tek neznatnom dijelu stanovništva mogla agrarna proizvodnja pružiti osnovni izvor prihoda, dok je u većini samo dopunski dio za održanje. Takvo stanje uvjetovano je opsegom stvarnih količina poljoprivrednog zemljišta kojim je komorski primorski posjed raspolagao. Na temelju iscrpnih razmatranja agrarno-ekonomskih podataka, E. konstatira: »Iznijeto je već ranije da je na čitavom prostranstvu gospoštije mogla živjeti od zemlje samo 161 osoba. Bio je to zaista mali broj. Ali drugačije nije moglo ni biti kad je... još g. 1774. bilo 3728 kmetova kućegazda... koji su obrađivali i iskorišćivali 11,202.020 četv. hvati (= 8.001 ral, 1 ral = 1.400 četv. hv.) zemljišta veoma različite kakvoće. Prema tome je na svakoga od njih prosječno otpadalo 3.004 četv. hv. ili nešto preko 2 rali zemlje. Ni najbolji gospodar, pa makar nekim sretnim slučajem posjedovao najbolju zemlju, i uz povoljne klimatske prilike nije mogao iz te količine puno izbiti...« (311). Iz spomenutih podataka, koji danas stoje na raspoloženju zahvaljujući arhivskim istraživanjima I. Ercega, vidi se ovisnost ekonomske egzistencije stanovnika Hrv. Primorja o živom trgovačkom prometu između mora i unutrašnjosti.

Razrađujući sliku primorsko-goranskog područja, Erceg se uglavnom zadržava na prilikama oko 1770. i tek ponegdje daje uporedne podatke za nešto starije vrijeme. Na taj način govore njegovi podaci (što su dosad bili predmet razmatranja) o stupnju razvoja koji je Primorje doseglo uoči reinkorporacije 1776. Ograničavanje na završnu fazu socijalno-ekonomskih kretanja unutar perioda neposrednog utjecaja merkantilistički nastrojanih trgovačko-financijskih i komorskih institucija Habsburške monarhije na tom području ne umanjuje vrijednost postignutih rezultata, s obzirom na relativnu stabilnost primorskog stanovništva. Nedostatak uporednih podataka o kretanjima u 50-tim i 60-tim godinama XVIII st. osjeća se, međutim, u znatnijoj mjeri pri objašnjavanju stanja u Trgovačkoj gospoštiji — koja se, u stvari, tada upravo naglo razvija na temelju preraspodjele krajiškog i kolonizacije stranog ljudstva u cilju osiguranja prevoznike službe na Karolinskoj cesti. Bit će zato korisno upozoriti, barem u najkraćim crtama, na neke od tih pojava koje prethode i koje su dovele do situacije što je E. fiksira. Tome treba da posluže rezultati istraživanja građe bečkoga Komorskog arhiva (Commerz-Litorale) i zagrebačkoga Državnog arhiva (Acta Buccarana), izvršenih radi obrade razvoja trgovinskog prometa na Karolinskoj cesti od 1749—75, u uvjerenju da se tim omogućava bolje vrednovanje dragocjenih podataka u Ercegovu prilogu.

Dionica Karolinske ceste na kojoj niče Trgovačka gospoštija bila je kritičan središnji dio toga prometnog puta gdje su poteškoće osiguranja prevoznike službe bile najveće, zbog rijetke naseljenosti. Zajednička konferencija Dv. Trgovačkog i Dv. Ratnog Vijeća u Beču 1754. razradila je program naseljavanja u Mrkoplju, Ravnoj Gori i Starim Lazima oko pedeset »vlaških« obitelji iz Vrbovskog, Moravica i Gomirja; najveće naselje imalo se razviti u Mrkoplju. Pet godina kasnije (1759) Trgovačko je vijeće ocijenilo taj zahvat kao neuspio, jer »vlaški« doseljenici nisu pokazivali interes za prevozniku službu. Zato je odlučeno da ih se iseli u udaljenija mjesta a na njihovo zemljište dovedu strani kolonisti, u prvom redu stručni radnici-obrtnici. Zamjena krajiškog stanovništva doseljenicima iz nasljednih zema-

lja izvršena je nakon dugotrajnih priprema 1763—64 (pod neposrednim vodstvom poznatog češkog staklarskog poduzetnika Holuba, koji osniva staklanu u Sušici), a s tim je u vezi i postanak Trgovačke gospoštije. No, ubrzo su brojna bjegstva kolonista ukazala na nepogodne klimatske i ekonomske uvjete života u tom kraju, pa je u krugovima zainteresiranih komercijalnih funkcionera isticana potreba privlačenja domaćeg, otpornog i istodobno radinog primorskog ljudstva; u tom cilju je 1766. dotadašnja bankovna uprava u Bakru zamijenjena komercijalnom i tako osigurana jedinstvenija politika na najvećem dijelu Karolinske ceste. Već u to vrijeme javlja se mišljenje, da je trajno rješenje problema prijevoza na kritičnoj dionici između Vrbovskog i Fužina moguće jedino izgradnjom nove pogodnije, sjevernije trase preko napučenijih krajeva Brodskog vlastelinstva, što je ostvareno tri-četiri decenija kasnije u Lujzinskoj cesti.

Posljedice izloženih promjena u vremenu od 1750—70. očituju se na stanju kakvo evidentiraju podaci Ercegova priloga. Stanovništvo Trgovačke gospoštije obuhvaćalo je tada svega 144 obitelji sa 710 stanovnika. I ovdje dva najveća naselja okupljaju dvije trećine stanovništva: Mrkopalj (s 53 obitelji i 297 stan.) i Vrbovsko (s 50 obit. i 233 stan.), dok Sušica (18 obit., 97 stan.), Ravna Gora (17 obit., 66 stan.) i Stari Lazi (6 obit., 17 stan.) nadopunjuju broj. U raspodjeli po spolu pretežu muške osobe, kojih ima 383 naprama 327 ženskih. Djece oba spola do 13 god starosti bilo je 288; tako da (uz 39 osoba preko 40 godina starosti) mladića i muškaraca ima 204, a djevojaka i žena 171. Uz to su evidentirana i dva c. k. oficijala, tri gospošt. služitelja i tri svećenika. Premda je prosječna obitelj po sastavu slična onoj u Primorju, neke karakteristike rasporeda stanovništva po spolu i uzrastu upućuju na doseljenički elemenat.

Taj elemenat, međutim, može se i mnogo preciznije upoznati iz dragocjenoga poimeničnog popisa domaćina na području gospoštije koji sadrži Tab. IX (»Zemljo-uzivaoci, zemljišni fond i zemljarina...«). Prezimena upućuju na znatan dio stranog življa u Vrbovskom, a pogotovu u Ravnoj Gori. Upravo takav karakter naselja Ravna Gora objašnjava u velikoj mjeri činjenicu da zemljišni posjed njegovih stanovnika iznosi 50% ili još manje od zemljišnog posjeda u drugim mjestima. Erceg piše: »Valja istaći, da je prosječna veličina zemljišta po posjedniku znatno varirala u pojedinim naseljima: Mrkopalj — rali 21, hvati 241; Stari Laz — rali 14, hvati 3; Ravna Gora — rali 7, hvati 508; Vrbovsko — rali 17, hvati 332« (324). No, ne radi se samo o prosjeku zemljišnog posjeda nego i o stvarnoj veličini gazdinstava: dok u Mrkoplju ima 49 podložnika s 20—22 rali, u Vrbovskom 10 s 18—20 i 27 s 16—18 rali, dotle u Ravnoj Gori znatno preteže kategorija s 8—10 rali tj. 17 podložnika.

To je, nesumnjivo, u vezi i sa strukturom privredne usmjerenosti stanovništva Trgovačke gospoštije. U različitim obrtima spominje se svega 12 osoba; veći broj evidentiran je u kategoriji slugu (34 muških i 26 ženskih), od čega znatan dio u Mrkoplju (17 muških i 1 ženskih). Izvan agrarne djelatnosti moglo je stanovništvo gospoštije naći zaposlenje u manufakturi stakla, podignutoj u Sušici i manufakturi pepeljike u Ravnoj Gori; 82 radnika i majstora staklane i 12 iz radionice pepeljike treba u prvom redu tražiti među muškarcima i mladićima naselja Sušice (36) i Ravna Gora (21) te tamošnjim ženama i djevojkama.

Privredna struktura Trgovačke gospoštije, premda je ona nastala radi unapređenja trgovinskog prometa, pokazuje veću usmjerenost njenog stanovništva na agrarnu djelatnost nego što je to bilo u primorskom kraju. Kako autor konstatira: »Bez obzira na vrstu zemlje, njenu dostupnost i smještaj, obradivost i bonitet podložnici su nove gospoštije bili prilično povoljno, za ondašnje prilike snabdjeveni zemljom... No, s obzirom na veličinu zemlje Trgovačke gospoštije, njenih pojedinih mjesta, zatim svakog pojedinog kućegazde izlazi da je zemlje bilo više i da je više otpadalo na kućegospodara negoli u primorskim kaštelanatima. Ono što je bilo pravilo u primorskim kaštelanatima, da je na kućegazdu dolazilo 1—2—3 rali

zemlje, to je u Trgovačkoj gospoštiji bio izuzetak« (337). Vjerojatno upravo toj relativno dobroj opskrbljenosti stanovništva — naročito onoga koje je bilo krajiškog porijekla — treba pripisati neuspjeh komercijalnih organa da iz redova naseljenika na toj dionici Karolinske ceste regrutiraju potreban prevoznički kadar. To bi upućivalo i na zaključak da je i odnos gospoštijске uprave prema agrarnoj aktivnosti podložnika morao biti uvjetovan pretežno trgovačko-prometnim a ne agrarno-ekonomskim zahvatima.

Uzevši u cjelini, prikazani rad I. Ercega predstavlja velik i važan prinos upoznavanju stvarne socijalno-ekonomske situacije na istaknutom području preokupске Hrvatske, upravo u vrijeme kad ono, zbog promjena u ekonomsko-političkim shvaćanjima bečkog Dvora, stoji pred uklapanjem u sferu neposrednog utjecaja vodećih ugarsko-hrvatskih krugova — reinkorporacijom 1776. U tom smislu, Ercegov prilog tvori polaznu tačku za izučavanje razvoja djelatnosti hrvatskih i ugarskih privredno-političkih snaga oko stvaranja pogodnog izlaza na sjeverni Jadran.

Igor Karaman

M. J. DINIĆ, ZA ISTORIJU RUDARSTVA U SREDNJOVEKOVNOJ SRBIJI I BOSNI, I—II, BEOGRAD 1955 I 1962.

Rudarstvo u Srbiji i Bosni u periodu od sredine XII do sredine XV st. nije bilo samo jedna od privrednih delatnosti koja danas zaustavlja pažnju historičara, nego je predstavljala ekonomski najznačajniju privrednu oblast koja je izravno omogućavala procvat državne moći a u doba nadiranja Turaka relativno veliku otpornu snagu Srbije. Zbog toga se rudarstvo češće sreće kao tema obrade u našoj historiografiji, čak i pre poznatih studija K. Jirečeka. Veliki napredak učinili su neki geolozi, numizmatičari i u posljednje vreme arheolozi, koji su pružili znatnu pomoć istraživačima historijskih vrela, prisiljenim da se služe hipotezama u oblasti gde nije ostao dovoljan ili nedovoljno koristan fond pomena i zapisa. S obzirom da svojevremeno nisu obavljena dugoročna i planski usmerena arhivska istraživanja, sadašnja ispitivanja dostigla su nivo monografskih obrada pojedinih rudišta. Dinić, koji je niz godina vrlo savesno tragao za podacima o našem srednjevekovnom rudarstvu, pre svega po razbacanim zabeleškama dubrovačkih arhivskih knjiga, zadržao se na pomenutoj razini. Njegove prve dve sveske (koje nose naslov koji ne zvuči u duhu srpskohrvatskog jezika — *Zur Geschichte!*), realno označene kao prilog za jednu ukupnu historiju, ne predstavljaju celinu koja bi imala funkcionalni raspored delova i odgovarala na sva nužna pitanja, nego niz manjih ili većih rasprava, od kojih se svaka za sebe može odvojiti i tretirati. Dobili smo uporedni prikaz razvoja rudarskih naselja,¹ koji će se u sledećim sveskama nastaviti.

Po načinu prilaženja materiji, rasprave su više pisane sa stanovišta historijske geografije nego s obzirom na kriterije ekonomskih studija. Kod obrade prošlosti mestâ, posebni su odeljci posvećeni opisu župa i naselja u susedstvu rudnika i lokalnoj vlasteli, i brižljivo su kupljene vesti iz političke povesti u užem smislu koje se odnose na pojedina posmatrana naselja. Uklopljeni su podaci o državnim i mesnim vlastima, utvrđenjima, carinama i kovnicama, novcu i merama, trgovačkom prometu, stanovništvu i njegovoj verskoj, nacionalnoj i socijalnoj pripadnosti. Na taj način

¹ Sam Dinić, na primer, piše: »Zbog toga smo se odlučili da damo nov prikaz istorije Srebrnice u Srednjem veku, tim pre što smo želeli da njen razvoj pratimo zajedno sa razvojem ostalih rudarskih naselja u Podrinju« (I, 32); up. i tekst o Rudniku u II, 5.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ
OLEG MANDIĆ
JAKŠA RAVLIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Tajnik redakcije:

IVAN KAMPUŠ

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB